
Uladzimir Liachouški

NIEMIECKA POLITYKA EDUKACYJNA
W OKRĘGU ADMINISTRACYJNYM BIAŁYSTOK–GRODNO
W LATACH 1915–1918

W poniższym tekście zajmujemy się niemiecką polityką edukacyjną w okręgu Białystok–Grodno w latach 1915–1918 oraz jej wpływowi na procesy edukacyjne w tym wieloetnicznym i wielokonfesyjnym regionie. Ramy geograficzne pracy ograniczone są do okręgu generalnego Białystok–Grodno, przede wszystkim do gmin: grodzieńskiej, wołkowyskiej, białostockiej, bielskiej i sokólskiej. Ten teren, przed wojną stanowiący podstawę gubernii grodzieńskiej Imperium Rosyjskiego, był ekonomicznie bardzo powiązany z Prusami Wschodnimi. W razie zwycięstwa w Wielkiej Wojnie Niemcy zamierzali wcielić tą część strefy okupacyjnej (Ober Ost)¹ do swojego państwa.

Pierwsza wojna światowa zadała temu regionowi wielkie straty materialne i kulturalne. Podczas wycofywania się wojska rosyjskiego z zachodniej części Białorusi wywieziono na wschód całe wyposażenie miejscowych zakładów przemysłowych. Co nie nadawało się do wywiezienia – niszczone: zapasy żywności, warsztaty fabryczne, kolejowe tory i dworce, mosty, środki połączenia oraz inne obiekty strategiczne. Wywieziono także większość kosztowności kulturalnych i cerkiewnych. W czasie ewakuacji wszystkie szkoły średnie Białegostoku także zostały przeniesione na wschód, a skarbowe szkoły podstawowe zamknięto².

Z powodu masowego uchodźstwa liczba ludności w regionie zmniejszyła się mniej więcej o 40%. Na przykład, liczba mieszkańców samego Białegostoku spadła ze 103 do 63 tys. osób, w tym prawosławnych pozostało w mieście zaledwie tyśiąc³.

¹ Określenie „Ober Ost” powstało ze skrótu nazwy stanowiska wojskowego feldmarszałka niemieckiego Paula von Hindenburga – Główny Dowódca na Wschodzie (niem. – Oberbefehlshaber Ost) i później zostało przeniesione na całą miejscową administrację niemiecką, podporządkowaną dowódcy Frontu Wschodniego oraz na teren, znajdujący się pod rozkazami tego ostatniego.

² Нацыянальны Архіў Рэспублікі Беларусь, ф. 4, воп. 1, спр. 75, арк. 93–94; спр. 84, арк. 24–26; спр. 101, арк. 62–70адв.; *Справочник об эвакуированных правительственных, общественных и частных учреждениях и заведениях и о должностных лицах*, Петроград 1916.

³ Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Akta Towarzystwa Straży Kresowej, sygn. 40; *Насяленьне Беластоку*, Гоман, 13 II 1917; 3 усяго краю, Гоман, 16 V 1917; W. Studnicki, *Kolonizacja i rozwój gospodarczy naszego Wschodu*, Wschód Polski, 1920, nr 8–9, ss. 7–9.

Chociaż centrum administracyjnym badanego regionu za czasów caratu oficjalnie było Grodno, przewagę gospodarczą niewątpliwie miał Białystok – największy miejscowy ośrodek przemysłowy i finansowy oraz znaczący węzeł kolejowy. Na początku XX w. liczba ludności miasta błyskawicznie rosła. Działo tu 13 szkół średnich (Białostockie Mikołajowsko-Aleksandrowskie wyższe kursy żeńskie, 2 gimnazja skarbowe, 1 uczelna realna, 1 uczelnia komercyjna, 8 prywatnych uczelni średnich), 10 parafialnych ludowych i cerkiewnych podstawowych uczelni rosyjskojęzycznych. Nie bierzemy tu pod uwagę hebrajskich chederów i talmud-tor.

Gospodarcze i demograficzne znaczenie Białegostoku, jako drugiego po Wilnu miasta Ober Ostu, dało podstawę administracji niemieckiej, aby uczynić to miasto centrum zjednoczonego okręgu Białystok–Grodno. Od 25 stycznia 1917 r. miasto w ogóle pełniło funkcję „stolicy” Ober Ostu, ponieważ przeniesiono do niego z Kowna Główny Urząd Wojskowy Ober Ostu.

Po zagarnięciu kresów zachodnich Imperium Rosyjskiego Niemcy poważnie ustosunkowali się do zbadania specyfiki narodowej tego kraju⁴. Wydany został przewodnik informacyjny *Kraj Ober Ost*, w którym przedstawiono informacje z historii, gospodarki i kultury regionu oraz inne materiały⁵.

Całą władzę administracyjną w strefie Ober Ost sprawowali bezpośrednio naczelny dowódca Frontu Wschodniego i jego sztab. System centralnego zarządzania Ober Ost na Białostocczyźnie stopniowo kształtował się na podstawie urzędów tyłowych 9. armii niemieckiej. Ostatecznie struktura i etat administracji okupacyjnej na czele z Głównym Urzędem Wojskowym (GUW) Ober Ostu został ukształtowany w lipcu 1916 r.⁶ Okręg Generalny (Verwaltungsbezirk) Białystok–Grodno zajmował obszar 28 tys. km kw.⁷, dzieląc się na 14 gmin lub powiatów (Kreis), w tym 2 miejskich⁸.

Rolę zasadniczą w kształtowaniu polityki edukacyjnej na zagarniętych przez Niemców obszarach odgrywał generał Erich von Ludendorff, główny architekt „kraju Ober Ost” – państwa wojennego, posiadającego własne ustawodawstwo, sądy, system podatkowy i celny, a nawet własne ersatz-paszporty

⁴ *Völkerverteilung in Westrußland*. Atlas, Kowno 1916; *Völkerverteilung in Westrußland*. Hergestellt in der Druckerei des Oberbefehlshabers Ost, Hamburg 1917; *Карта нацыянальнасьцяў нашага Краю*, Гоман, 30 I 1917.

⁵ *Das Land Ober Ost. Deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Bialystok–Grodno*. Bearbeitet von der Presseabteilung Ober-Ost. Mit 23 Lichtbildern, 3 Karten und 13 Federzeichnungen, Stuttgart/Berlin: Deutsche Verlagsanstalt, 1917.

⁶ H. Zemke, *Der Oberbefehlshaber Ost und das Schulwesen im Verwaltungsbereich Litauen während des Weltkrieges*, Berlin 1936, s. 6.

⁷ Podział administracyjno-terytorialny Ober Ostu zmieniał się. Wspomniane okręgi generalne zorganizowano w początku 1916 r. z okręgów regionalnych (Bezirk) Wilno, Suwałki, Białystok i Grodno. Z kolei Wilno–Suwałki 16 marca 1917 r., a Białystok–Grodno 1 listopada 1917 r. przyłączono do okręgu generalnego Litwa, razem z którym te okręgi stanowiły jedyny urząd wojenny, rozdzielony na 2 rejony – Litwa Północna i Litwa Południowa.

⁸ *Наш Край*, Гоман, 16 V 1917.

i pieniądze. Ludendorff uważał, że Niemcy muszą „legitymizować” swoje zagarnięcie kresów zachodnich Rosji i jednocześnie przeciwstawić się powstaniu „Wielkiej Polski” z resztek byłej Rzeczypospolitej⁹.

W Konstytucji Ober Ostu, ogłoszonej 25 czerwca 1916 r., znalazły się postulaty o równym traktowaniu wszystkich miejscowych narodowości i społeczności wyznaniowych oraz zaniechaniu prób germanizacji ludności miejscowej¹⁰. Szkolnictwo musiało organizować się „na podstawie ludowej pod niemieckim kierownictwem i wpływem”¹¹. W początku 1916 r. Ludendorff nakazał udzielić poparcia skromnemu ośrodkowi organizacyjnemu Białorusinów w sprawie organizacji ich szkolnictwa narodowego. Rozkaz feldmarszałka Paula von Hindenburga z 16 stycznia 1916 r. umożliwiał swobodne i nieograniczone nauczanie dzieci białoruskich po białorusku. Po raz pierwszy od czasu istnienia Wielkiego Księstwa Litewskiego podczas okupacji niemieckiej uznano status oficjalny języka białoruskiego jako odmiennego od rosyjskiego i równego z innymi językami krajowymi (litewskim, polskim, żydowskim).

Demonstrowana przez Niemców lojalność wobec miejscowych narodowości nierosyjskich miała zdecydowanie wpływać na postrzeganie na arenie międzynarodowej Drugiej Rzeszy jako „obroncy małych narodów Europy”. Uważano także, że na szczeblu należy zachęcać do współpracy przedstawicieli miejscowych elit narodowych, powstrzymywać w regionie konflikty międzyetniczne, zaognione od początku wojny.

Program Ober Ostu w dziedzinie rozwoju szkolnictwa na zajętych ziemiach Białorusi i Litwy¹² był jednym ze składników kaiserowskiej polityki narodowej, zmierzającej do zabezpieczenia trwałego panowania geopolitycznego Niemiec w tym regionie. Kurs na otwartą germanizację kraju został od razu odrzucony z tego powodu, że wydawał się w tych warunkach nierealistyczny i nieefektywny. Zamiast niego został sformułowany program kulturalny, określony przez H. Zemke jako „powrót na Zachód”, w ramach którego zamierzano odseparować ziemie białoruskie od wpływu kulturalnego Rosji, tworząc na jej miejscu nowy system ideologii oficjalnej, propagującej niemiecki styl życia oraz kształtujący w świadomości tutejszej ludności pozytywny wizerunek Drugiej Rzeszy¹³.

Szkolnictwo miało realizować się w duchu pruskim z uwzględnieniem miejscowych odmienności narodowych i religijnych. „Jeśli natura niemiecka,

⁹ Э. Людендорф, *Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг.* Москва–Минск 2005, с. 470.

¹⁰ V. G. Liulevicius, *War Land on the Eastern Front. Culture, National Identity and German Occupation in World War I. Studies in the Social and Cultural History of Modern*, Cambridge 2000, s. 122.

¹¹ H. Zemke, *Der Oberbefehlshaber Ost...*, s. 90.

¹² Sytuacji szkół w Kurlandii, która także była częścią strefy Ober Ost, w tym artykule nie porusza się.

¹³ H. Zemke, *Der Oberbefehlshaber Ost...*, s. 91.

– twierdzono w jednym z niemieckich tajnych raportów z roku 1916 – przewyżczy naturę wewnętrzną (w programach szkoleniowych i podręcznikach, stylu szkolenia itd.), będzie to wielkim sukcesem polityki niemieckiej w strefie edukacyjnej. Wszystko co niemieckie ma być odbierane przez tutejsze dzieci jako wzór, po tym zaś będzie to przeniesione na pokolenia następcze¹⁴.

Pierwsze, co zostało zrobione przez władze okupacyjne na zajętych ziemiach Białorusi i Litwy w dziedzinie szkolnictwa, to zakaz nauczania w szkołach po rosyjsku¹⁵. Drugim krokiem wykonanym przez administrację niemiecką było ograniczenie w regionie zachodniobiałoruskim wpływów polskich. Generał E. von Ludendorff, dobrze zdając sobie sprawę z roli historycznej szkoły polskiej w sprawie utrwalenia i rozszerzenia polskiej świadomości narodowej, za każdą cenę dążył do ograniczenia szkolnictwa polskiego w strefie Ober Ost.

Jeszcze na początku kształtowania się okupacyjnego systemu władzy, 16 lipca 1915 r., Hindenburg nakazał zewidencjonować w strefie Ober Ost wszystkie szkoły polskie i podporządkować je administracji niemieckiej. Uważając za nieefektywne wcześniejsze przedsięwzięcie antypolskie, latem 1917 r. Ludendorff zainicjował tzw. Instrukcję Patriotyczną, mającą zmobilizować wszystkie rezerwy i siły niemieckie do „wojny totalnej” z nacjonalizmem polskim¹⁶. Administracja Ober Ost zrobiła wszystko co było możliwe, aby zablokować nieporządane związki Białostoczczyzny z rdzenną Polską i zapobiec niesankcjonowanemu przeniknięciu do strefy okupacyjnej polskiej literatury i środków finansowych, mających pomagać w rozpowrzedzeniu szkolnictwa polskiego¹⁷.

W okręgu generalnym Białystok—Grodno, w celu zapobiegania ekspansji polskiej, postawiono na rozwój białoruskiego szkolnictwa narodowego, rozpoczynając z końcem 1916 r. organizację publicznych białoruskich szkół podstawowych.

W pierwszym okresie okupacji kierownictwo Ober Ost cieszyło się przychylnością ze strony większości miejscowej ludności żydowskiej. Wielu Żydów dobrze znało język niemiecki i pozytywnie odbierało deklaracje niemieckie o równym traktowaniu wszystkich miejscowych narodowości i tolerancji religijnej¹⁸.

Utrwalenie języka żydowskiego jako języka ojczystego dla Żydów miało w zamiarach władz okupacyjnych stworzyć fundament dla ich dalszej germani-

¹⁴ Ibidem, s. 127.

¹⁵ Późniejszego uzupełnienia do „Głównych zasad w sprawie odrodzenia szkolnictwa” z 22 grudnia 1916 r., przewidującego pozwolenie na fakultatywne uczenie języka rosyjskiego w praktyce w strefie Ober Ost nigdzie nie stosowano.

¹⁶ V. G. Liulevicius, *War Land on the Eastern Front...*, s. 124.

¹⁷ Зносіны з Польшчай, Гоман, 12 XII 1916; У. В. Ляхоўскі, *Развіццё польскага школьніцтва ў заходняй частцы Беларусі падчас нямецкай акупацыі 1915–1918 гг.*, Вільня–Беласток 2010, cs. 184–185.

¹⁸ H. Zemke, *Der Oberbefehlshaber Ost...*, s. 62.

zacji. Natomiast rozszerzenie strefy wykorzystania języka hebrajskiego traktowano przez władze kaiserowskie jako środek propagandy idei syjonistycznych, wobec których kręgi rządzące Drugiej Rzeszy były nastawione niechętnie¹⁹. Niesankcjonowane otwarcie na Białostoczczyźnie szkół polskojęzycznych burzyło plany kierownictwa Ober Ostu, co do tworzenia własnego systemu edukacyjnego. Aby nie stracić kontroli, władze okupacyjne starały się maksymalnie ograniczyć prawne i społeczne inicjatywy w dziedzinie szkolnictwa. Szybko stworzono unifikowane usawodawstwo szkolne oraz system centralnego zarządzania szkolnictwem.

Metody wpływu na społeczne i prywatne instytucje edukacyjne były rozmaite: od politycznych i administracyjnych do ekonomicznych. W celu pozbycia tych szkół wsparcia finansowego ze strony różnych społecznych i kulturalno-oświatowych stowarzyszeń, uchwałą GUW Ober Ostu z dnia 20 grudnia 1915 r. zarządzono ponowną rejestrację tych ostatnich. Według nowych statutów, ich czynność w dziedzinie szkolnictwa została znacznie ograniczona. Działalność wbrew tym przepisom karano wysoką grzywną lub uwięzieniem nawet do jednego roku²⁰.

22 grudnia 1915 r. na podstawie ustawodawstwa szkolnego Prus wydano „Główne zasady w sprawie odrodzenia szkolnictwa” Ober Ostu, uzupełnione oddzielnymi wytycznymi z 16 stycznia, 7 marca i 13 kwietnia 1916 r. oraz późniejszymi aktami normatywnymi. Realizacja ich w całości rozpoczęła się dopiero w październiku 1916 r., po ostatecznym ukształtowaniu struktury kierowniczej szkolnej administracji Ober Ostu²¹. Kontrolę działalności szkół i polityki kadrowej w dziedzinie szkolnictwa sprawowali szef VIII oddziału Ober Ostu i jego referenci. Struktura organizacyjna administracji szkolnej w granicach okręgu została ustalona według następującego schematu: naczelnik okręgu generalnego – szef okręgowej administracji szkolnej oraz jego pomocniki. W granicach powiatu oraz w wielkich miastach za funkcjonowanie szkół publicznych i sprawy kadrowe odpowiedzialność ponosili z jednej strony naczelnicy powiatów lub miasta (Kreishauptmann, Oberhauptmann) lub ich zastępcy (burmistrz w przypadku Wilna), z drugiej zaś inspektor szkolny. Musieli koordynować między sobą całą pracę. Ten pierwszy miał do regulowania „stosunki szkolne charakteru zewnętrznego”, drugi zaś „wewnętrzną pracę szkolną”²². Z powodu braku niemieckich urzędników szkolnych, działalność jednego inspektora szkolnego obejmowała generalnie

¹⁹ M. Goldsztain, *Szkolnictwo żydowskie w Wilnie*, Przegląd Wileński, 1925, nr 2.

²⁰ *Befehls- und Verordnungsblatt des Oberbefehlshabers Ost. In 3-Bde. Hauptquartier (Kowno–Białystok). 1915–1918*, Bd. 1, s. 24.

²¹ H. Zemke, *Der Oberbefehlshaber Ost...*, s. 30.

²² Naczelnik powiatu (Oberhauptmann) w kierowaniu oświatą w regionie odgrywał czołową rolę.

3–4 powiaty. W czerwcu 1916 r. okręg generalny Białystok–Grodno miał na etacie tylko 4 inspektorów szkolnych. Najbliższymi pomocnikami inspektora szkolnego byli starszy nauczyciel²³ i wykładowca języka niemieckiego. Tych ostatnich zwykle rekrutowano z nauczycieli, wcześniej powołanych do wojska niemieckiego (Lehrer-Landsturmann). W okręgu generalnym Białystok–Grodno działało 6 starszych nauczycieli i 34 wykładowców języka niemieckiego²⁴. Wykładowców języka niemieckiego – obywateli Niemiec – zatrudniano przede wszystkim w miastach i miasteczkach.

Ustawodawstwo okupacyjne przewidywało powołanie jako instytucji doradczych wiejskich i miejskich szkolnych urzędów (Einstellung) lub rad (Schulbeirat), mających powstawać z naczelnikiem powiatu na czele lub oberhauptmannem i pochodzących z przedstawicieli miejscowego społeczeństwa. Reprezentacja tej lub innej grupy etnicznej w tych radach szkolnych miała być proporcjonalna do udziału całej ludności miasta lub powiatu²⁵. Ich uchwały miały charakter wyłącznie rekomendacyjny, ponieważ decyzje ostateczne we wszystkich kwestiach podejmował sam kierownik miejscowej administracji niemieckiej. W okręgu generalnym Białystok–Grodno taka instytucja istniała tylko w Białymstoku²⁶. Żydowskie szkoły religijne (chedery i talmud-tory) Białegostoku, Grodna i innych miast i miasteczek pozostawały nadal pod opieką miejscowych gmin żydowskich, „jednak bez przeszkody nadzoru” dla niemieckiej administracji szkolnej.

Po wojnie rząd kaiserowski zamierzał zorganizować tu przeważnie niemieckojęzyczne szkoły średnie w celu „stopniowej germanizacji kulturalnej” tujejszych mieszkańców w ciągu kilkudziesięciu lat. Potwierdzają to przepisy ustawodawstwa szkolnego Ober Ostu, dotyczące statusu szkół niemieckojęzycznych na terenie strefy okupacyjnej.

Tworzenie scentralizowanych systemów szkolnych w różnych okręgach strefy Ober Ost nie wszędzie przebiegało jednakowo. Na przykład, w okręgu generalnym Wilno–Suwałki miejscowa administracja niemiecka od razu dążyła do stworzenia reguł jednolitych dla wszystkich szkół, bez uwzględnienia ich przynależności i statusu. Polityka szkolna urzędu okręgowego Białystok–Grodno istotnie różniła się od metod stosowanych przez administrację wileńską. Scentralizowany system kierowania szkolnictwem ukształtował się tu nieco później, więc szkoły społeczne i prywatne (głównie polskojęzyczne) miały tu znaczną

²³ Starszy nauczyciel miał nadzorować szkoły w granicach powiatu, mógł jednak być także kierownikiem kilku szkół podstawowych w granicach gminy lub jednej wieloklasowej szkoły podstawowej rodzaju podwyższonego.

²⁴ H. Zemke, *Der Oberbefehlshaber Ost...*, ss. 29–30.

²⁵ У Вільні, Гоман, 18 VII 1916.

²⁶ H. Zemke, *Der Oberbefehlshaber Ost...*, s. 28.

przewagę nad skarbowymi. W pierwszej połowie 1916 r. działało tu 417 szkół pozaskarbowych, w których uczyło się 14 tys. uczniów. Miejskowa administracja szkolna przez długi czas nie mogła objąć kontrolą spraw edukacji szkolnej. W początku 1917 r. 57% wszystkich szkół w okręgu nadal pozostawało poza jej kontrolą. Tylko po interwencji kierownictwa VIII oddziału Ober Ost na czele z majorem Stefanem Rudeneckem i wzmocnieniu presji na „samodzielne” szkoły sytuacja uległa zmianie na rzecz władzy niemieckiej. Zrobiono wszystko, aby wyeliminować wpływy na szkoły ze strony miejscowych obszarników i duchownych katolickich – głównych fundatorów oświaty polskiej w okręgu. Wiele szkół, utrzymywanych na własny koszt, zamknięto i zamieniono na skarbowe. Na skutek tych drastycznych przedsięwzięć, w grudniu 1917 r. liczba ogólna szkół w okręgu zmniejszyła się o 22% (93 szkoły). Z 324 ocalałych szkół podstawowych 298 (blisko 92%) było już skarbowymi, z których z kolei 79 białoruskojęzycznymi. W początku 1918 r. w okręgu generalnym Białystok–Grodno legalne szkolnictwo prywatne zostało faktycznie zniszczone²⁷.

Według innego schematu we wspomnianym okręgu generalnym prowadzono finansowanie skarbowych szkół. Praktyka wykorzystania „pieniędzy szkolnych” nie otrzymała tu szerszego zastosowania. Wprowadzano natomiast inne, surowsze środki przymusowe. W większych miastach w „ochotniczo-przymusowym” porządku zakładano tzw. związki szkolne (Schulverband), na które zamożni mieszkańcy musieli łożyć pieniądze w celu utrzymywania szkół skarbowych. Po raz pierwszy taka praktyka została zastosowana w Grodnie w październiku 1916 r., kiedy na rozkaz miejscowego oberhauptmanna zorganizowano 2 takie „związki” – chrześcijański i żydowski²⁸. Na wsi władze okupacyjne chętnie stosowały przymusowe opodatkowanie szkolne dla tutejszych obszarników. W taki sposób jednocześnie osiągnięto dwa cele: „wydzieranie” pieniędzy na szkoły skarbowe oraz pozbawianie wsparcia finansowego ze strony ewentualnych fundatorów dla polskojęzycznych szkół prywatnych.

Podstawowym zadaniem ideologicznym oświaty szkolnej według „Zasad głównych” było wychowanie miejscowych dzieci w duchu szacunku wobec Niemiec i ich sił zbrojnych, przyzwyczajanie ich „do posłuszeństwa i porządku”. Pod groźbą uwięzienia i kary śmierci. Na terenie szkół zakazywano „sprzyjać, organizować lub prowadzić wieców, skierowanych przeciwko władzom niemieckim i porządkom wojennym”.

Działalność pedagogiczna nauczycieli pozostawała pod kontrolą administracji niemieckiej. Bez zgody naczelnika powiatu lub miasta nauczycielom nie

²⁷ Ibidem, ss. 40–41.

²⁸ Ibidem, ss. 41–42.

pozwalano na samowolną zmianę miejsca pracy. Obowiązek rejestracji w administracji szkolnej rozciągał się także na nauczycieli domowych i mełamedów żydowskich, którzy uczyli w chederach i talmud-torach²⁹.

Dążąc do pełnego podporządkowania szkoły swoim celom i „zaszczerpienia” nauczycielom niemieckiego ducha i dyscypliny, administracja szkolna Ober Ostu postanowiła całkowicie przejąć sprawę przygotowania kadr pedagogicznych dla szkół podstawowych. Zdecydowano się na zawieszenie działalności większości prywatnych i społecznych uczelni pedagogicznych. Zamiast nich, kosztem administracji wojskowej, zorganizowano państwowe nauczycielskie kursy i seminaria³⁰ z 3–6-miesięcznym terminem nauczania. Także urządzono krótkoterminowe ogólnoedukacyjne kursy dokształcające, istniejące przy seminariach nauczycielskich podczas wakacji letnich. Szczególną uwagę zwracano na uczenie języka niemieckiego. Nauka była płatna: od 80 do 140 marek okupacyjnych. Kiedy jednak wyprawiano słuchacza na te kursy przez miejscową administrację niemiecką, ta ostatnia pokrycie wszystkich wydatków brała na siebie³¹.

Administracja kaiserowska dążyła do wprowadzenia w oddzielnych powiatach Ober Ostu kary grzywny dla rodziców dzieci nieuczęszczających do szkół lub opuszczających lekcje. Podobne zabiegi okazały się jednak na terenie Białorusi nieefektywne, ponieważ w warunkach braku rąk do pracy dzieci zmuszone były pracować w gospodarstwach. W 19 z 33 powiatów strefy Ober Ost podobnych sankcji nigdy nie zastosowano³².

W szkołach podstawowych w strefie okupacyjnej wprowadzono wspólne nauczanie dla dziewczynek i chłopców, lecz w wieloklasowych szkołach o wyższym statusie stosowano nauczanie oddzielne, jeżeli pozwalały na to warunki. Zasada oddzielnego nauczania dziewczynek i chłopców działała także w szkołach średnich Ober Ostu.

Klasyfikację szkół prowadzono według zasady wyznaniowo-narodowej: w jednej szkole mogły uczyć się dzieci tylko jednego wyznania i narodowości. W taki sposób władze okupacyjne starały się zapobiec ewentualnym konfliktom i nieporozumieniom na tle narodowościowym i religijnym. Językiem wykładowym w szkołach wyznaczano ojczysty (macierzysty), w którym „z uczniem rodzice rozmawiają w domu”. Przy wyznaczaniu języka ojczystego brano także pod uwagę, że wielu Litwinów i Białorusinów-katolików, pod wpływem Ko-

²⁹ S. Glaser, *Okupacja niemiecka na Litwie w latach 1915–1918*, Lwów 1928, s. 146.

³⁰ Wspomniane instytucje pedagogiczne tylko z nazwy odpowiadały seminaryjom nauczycielskim, działającym w Prusach i Rosji. Biorąc pod uwagę termin studiów i zawartość programu nauczania, były to raczej kursy nauczycielskie.

³¹ S. Sužiedėlis, *Mokyklos vokiečių okupacijos laikas (1915–1918)*, w: *Lietuva: Lietuvių enciklopedija*, t. 15, Vilnius 1990, s. 764

³² H. Zemke, *Der Oberbefehlshaber Ost...*, s. 49.

ścioła, używało języka polskiego. Język białoruski, „odmienny od rosyjskiego”, uznawano, jak już wspomnieliśmy wyżej, za język samodzielny, który „pozwalano wykorzystywać do wykładania w szkołach bez ograniczeń”. Miało to nader ważne kulturalne i polityczne znaczenie dla narodu białoruskiego i jego ruchów wyzwolenczego.

We wszystkich szkołach, zaczynając od pierwszej klasy, wprowadzano obowiązkowe uczenie języka niemieckiego, „w miarę możliwości z największą ilością godzin, aby każdy uczeń po ukończeniu szkoły mógł na dostatecznym poziomie posługiwać się zarówno pisemnym, jak także ustnym językiem niemieckim”. Szczególnie podkreślano, że przez uczenie języka niemieckiego musi być osiągnięty cel główny: „zaszczepienie dzieciom niemieckiego ładu myślenia i obrazu działań”. Językiem rządowym w szkołach wyznaczano tylko język niemiecki. Natomiast religia miała być wykładana w języku ojczystym tutejszej ludności.

Przykłady i fakty interpretujące historię Niemiec i ich stan współczesny w świetle negatywnym zostały zakazane pod groźbą uwięzienia. Podręczniki szkolne i pomoce naukowe poddawano podwójnej cenzurze – przed drukiem i po druku. Literatura szkolna o treści religijnej miała odbyć „cenzurę duchową” w wileńskiej lub innej konsystorii katolickiej. Wykorzystywania podręczników wydanych w czasach rosyjskich zabroniono³³. Niezastosowanie się do tych przepisów groziło uwięzieniem lub wielką karą pieniężną³⁴. Wyniki rozwoju szkolnictwa welonarodowego ujmowane są w niżej podanych tabelach.

Tabela 1

Liczba szkół podstawowych w okręgu generalnym
Białystok–Grodno według ich przynależności religijnej i narodowej

Data	Liczba ogólna	Według wyznania				Według języka wykładowego					
		Katolickie	Ewangelickie.	Mojżeszowe	Prawosławne.	Niemiecki	Litewski	Polski	Białoruski	Żydowski	Inne
Październik 1916 r.	358	273	6 ¹	71	4	7	6	267	3	–	4

³³ Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва (dalej: БДАМЛМ), ф. 3, воп. 1, спр. 126, арк. 54.

³⁴ Befehls-und-Verorgungsblatt des Oberbefehlshabers Ost. In 3-Bde. Hauptquartier (Kowno–Białystok), Bd. I, ss. 55–56.

Grudzień 1917 r.	324	194	6 ²	79	44	73 ³	17	176	46	12	–
Kwiecień 1918 r.	365	–	–	–	–	6	23	178	79	–	–

Uwagi: ¹ + 4 «symultanowe» szkoły (z uczniami, należącymi do innych konfesji);

² W tym 1 «symultanowa» szkoła;

³ W tym: 6 – czysto niemieckie, 67 – żydowskie z niemieckim językiem wykładowym.

Źródło: H. Zemke, *Der Oberbefehlshaber Ost...*, s. 101.

Tabela 2

Skład liczebny uczniów w okręgu generalnym Białystok–Grodno
według ich wyznania

Data	Liczba ogólna	Katolicy	Ewangelicy	Mojżeszowi	Prawosławni
Październik 1916 r.	26425	14887	551	10541	497
Grudzień 1917 r.	26186	10989	341	12371	3043

Крыніца: H. Zemke, *Der Oberbefehlshaber Ost...*, s. 102.

Tabela 3

Skład narodowy uczniów szkół podstawowych w okręgu generalnym
Białystok–Grodno według określenia ich języka ojczystego

Data	Ogólna liczba uczniów	Język ojczysty rodziny					
		Niemiecki	Litewski	Polski	Białoruski	Żydowski	Inne
Październik 1916 r.	26425	379	214	14 654	497	10541 ¹	140
Grudzień 1917 r.	26186	332	479	9929	3043	12371	32

Uwaga: ¹ w tym także ci, którzy określili jako swój język ojczysty hebrajski.

Źródło: H. Zemke, *Der Oberbefehlshaber Ost...*, s. 102.

Zestawienie szkolnictw litewskiego, polskiego i białoruskiego
w okręgu generalnym Białystok–Grodno

a) zestawienie według liczby szkół podstawowych

Data	Litewskich (%)	Polskich (%)	Białoruskich (%)	Innych (%)
Październik 1916 r.	1,6	74,4	0,8	23,1
Grudzień 1917 r.	5,2	54,3	14,2	26,3
Kwiecień 1918 r.	6,3	48,7	21,2	23,4

b) zestawienie według liczby uczniów w szkołach podstawowych

Data	Białoruskich (%)	Litewskich (%)	Polskich (%)	Innych (%)
Październik 1916 r.	1,8	0,8	55,8	41,6
Grudzień 1917	11,5	1,9	37,9	48,7

Źródło: H. Zemke, *Der Oberbefehlshaber Ost...*, ss. 103–104.

Analiza podanej statystyki świadczy, że ilość szkół polskich w badanym regionie w kwietniu 1918 r., w porównaniu z październikiem 1916 r., zmniejszyła się więcej niż o 1/3. Jednocześnie ilość szkół białoruskich w listopadzie 1918 r., w porównaniu z październikiem 1916 r., powiększyła się więcej niż 50-krotnie i stanowiła blisko 22% z liczby ogólnej, liczba zaś uczniów w szkołach białoruskich z października 1916 r. do kwietnia 1918 r. zwiększyła się tylko 6,2 razy i stanowiła 11,5% liczby ogólnej. Zdecydowana większość białoruskich skarbowych szkół podstawowych powstała w okręgu generalnym Białystok–Grodno, przede wszystkim na polsko-białoruskim pograniczu etnicznym, w powiatach: białostockim, bielskim, wołkowyskim i sokólskim. W taki sposób Niemcy dążyli do stworzenia swoistego „kordonu białoruskojęzycznego” w celu przeciwstawienia się polskiej ekspansji we wschodniej strefie okupacyjnej.

Jednakże wszystkie próby władz okupacyjnych powstrzymania i ograniczenia rozwój w regionie szkolnictwa polskiego nie przynosiły skutku. Polskie

szkolnictwo, zarówno legalne, jak także tajne, przy poparciu miejscowych obywateli i Kościoła katolickiego utrzymywało tu pozycję panującą. Szkolnictwem tym zostali objęci nie tylko etniczni Polacy, ale także przeważająca większość tutejszych Białorusinów-katolików. Działo się tak z powodu znacznej polonizacji miejscowych Białorusinów-katolików, którzy pod wpływem księży posyłali swoje dzieci do polskich szkół.

Po odejściu wojsk niemieckich z Białorusi w początku 1919 r. zamknięto prawie wszystkie szkoły białoruskojęzyczne na Grodzieńszczyźnie i Białostoczczyźnie. Antoni Łuckiewicz ze żalem konstatował że, „każdym razem, kiedy do «białoruskiej sprawy szkolnej» brała się władza obca – niemiecka, «środkowo-litewska» lub inna – każdym razem opieka obca kończyła się dla nas... katastrofalnie”³⁵. Nadal działało nie więcej niż 15 szkół białoruskich³⁶.

Ilość żydowskich świeckich szkół z wykładowym językiem żydowskim powiększyła się we wspomnianym okresie nieco więcej niż o 20%. Nie ma możliwości ustalenia liczby szkół świeckich z językiem wykładowym hebrajskim, ponieważ wspomniane ośrodki edukacyjne zostały zakazane przez Niemców i działały nielegalnie. Przy rozpatrzeniu statystyki szkolnej w dziedzinie edukacyjnej zwraca na siebie uwagę znaczny wzrost liczby szkół niemieckojęzycznych: w 1916 r. było ich tylko 7, w 1917 r. już 73. Jednak analiza składu narodowego uczniów tych szkół pokazuje, że kadre uczniowską stanowili tu prawie wyłącznie Żydzi: z 73 szkół niemieckojęzycznych zaledwie 6 było czysto niemieckich. Zgodę miejscowych Żydów na niemieckojęzyczną naukę swoich dzieci można wytłumaczyć względami zarówno politycznymi, jak ekonomicznymi. Kiedy zaś okazało się, że Niemcy wojnę przegrywają, żydowskie szkoły niemieckojęzyczne faktycznie przestały istnieć (w okręgu Białystok–Grodno z 6 szkół niemieckich w kwietniu 1918 r. żydowskiej nie było już żadnej).

Szkolnictwo litewskie we wspomnianym okręgu Białystok–Grodno było obecne tylko w małym stopniu, co wynika z małej liczby na tym terenie ludności litewskiej. Takie szkoły (24) istniały tylko w powiecie raduńskim³⁷.

Wielka rewolucja rosyjska w lutym 1917 r. zburzyła wiele konstrukcji ideologicznych władzy kaiserowskiej, dzięki którym mogła ona manipulować opinią społeczną i tworzyć iluzję porozumienia międzynarodowego w strefie okupacyjnej. Ludendorff musiał uznać, że „wroga propaganda o pokoju bez aneksji i prawie małych narodów do samookreślenia” w sposób radykalny zmieniła sytuację polityczną w regionie, co „szło wbrew interesom niemieckim”³⁸.

³⁵ [А. Луцкевіч], *Дзесяцілецьце беларускай школы*, Жыцьцё беларуса, 12 XI 1925.

³⁶ БДАМЛМ, ф. 3, воп. 1, спр. 17, арк. 7–8.

³⁷ *Verwaltungsbericht Militärverwaltung Litauen*, Kowno, 1916–1917, Bd. VII, s. 40.

³⁸ Э. Людендорф, *Мои воспоминания...*, s. 471.

Władza okupacyjna nie zdołała całkowicie wprowadzić w życie swojego planu stworzenia „nowej szkoły”. Nie zakończono organizowania na zajętych terenach nowego systemu edukacyjnego: zorganizowano tylko sieć szkół podstawowych, znajdujących się pod kontrolą administracji kaiserowskiej, natomiast prawie wszystkie szkoły średnie, większość uczelni zawodowo-technicznych i szkół podstawowych o wyższym statusie pozostawało w rękach miejscowych społecznych i katolickich instytucji dobroczynnych oraz fundatorów prywatnych. Liczba ogólna otwartych podczas okupacji szkół podstawowych nie stanowiła nawet 50% ilości byłych uczelni rosyjskojęzycznych, działających w okresie przedwojennym.

Rewolucja listopadowa 1918 r. w Niemczech doprowadziła do stopniowej likwidacji wszystkich struktur administracji okupacyjnej Ober Ost. Rząd odrodzonego państwa polskiego wystarał się w dowództwie Reichswehry o zlikwidowanie w okręgu generalnym Białystok–Grodno stworzonej wcześniej sieci niepolskich szkół państwowych, w których większość stanowiły białoruskie szkoły podstawowe³⁹.

Przy całym skompikowaniu i niejednoznaczności stanu szkolnictwa w strefie okupacyjnej trzeba jednak uznać za fakt, że warunki okupacji niemieckiej dawały znacznie więcej możliwości realizacji nierosyjskich narodowych edukacyjnych i kulturalnych projektów niż było to za czasów caratu. Podkreślmy tu jeszcze raz, że po raz pierwszy od istnienia Wielkiego Księstwa Litewskiego podczas okupacji niemieckiej uznano status oficjalny języka białoruskiego jako odmiennego od rosyjskiego i równego z innymi językami krajowymi (litewskim, polskim i żydowskim).

Globalny konflikt pomiędzy mocarstwami w latach 1914–1918 stał się jednak silnym bodźcem rozwoju etnopolitycznych i etnokulturalnych procesów w Białorusi i całej Europie Wschodniej. Wojna znacznie upolityczniła czynnik etniczny na terytorium byłego Imperium Rosyjskiego i zaktywizowała działalność nierosyjskich ruchów narodowych. Szkoła narodowa, razem z narodowym teatrem i prasą, odegrała rolę mobilizującą w sprawie zespolenia politycznego miejscowych grup etnicznych. Został przełamany monopol w regionie szkoły rosyjskiej, opartej na carskim aparacie represyjnym.

³⁹ Ibidem.